

Іван Ярмошик
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри спеціальних історичних
дисциплін та правознавства
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСКИХ ДОСЛІДНИКІВ XIX – поч. XX ст.

У статті аналізуються праці польських істориків переважно XIX ст. початку XX ст., присвячені історії православної церкви на Волині. Головну увагу приділено укладенню Берестейської церковної унії, історії православної церкви на Волині.

Ключові слова: Волинь, історичні дослідження, релігійні відносини, церковна унія.

В статье анализируются исследования польских историков, посвященных проблемам религиозных отношений на Волыни. Главное внимание уделено заключению Брестской церковной унии, истории православной церкви на Волыни.

Ключевые слова: Волынь, исторические исследования, религиозные отношения, церковная уния.

In this article the researches of polish historians of the problems in relationships in Volyn were analyzed. Main attention was devoted to establishing of **Brest Church Union** and the history of **Orthodox Church** in Volyn.

Key words: Volyn, historical researches, religious relationships, church union.

Історія української православної церкви є складною і до певної міри болючою темою для історичних досліджень. Історики, котрі зверталися до цієї проблематики, самі були людьми віруючими, небайдужими, перебували під вплив поглядів тої конфесії, до якої належали. Особливо такий підхід

характерний для волинського регіону, на теренах якого перепліталися інтереси різних конфесій: римо-католицької, православної, греко-католицької, протестантських течій.

Особливості релігійних стосунків на Волині були у сфері наукових зацікавлень багатьох польських дослідників. Їх науковий доробок до певної міри аналізувався вітчизняними та польськими істориками. У монографії М. Довбищенка [5] згадуються праці польських авторів з проблем релігійних рухів на Волині. Все ж проблема висвітлення польськими авторами релігійних стосунків на Волині іще не була предметом спеціального історіографічного дослідження. Їх аналіз стане завданням цієї статті.

Поява спеціальних розвідок, присвячених релігійним стосункам на Волині, припадає на другу половину XIX ст. Однією із перших з'явилася стаття Ю. Бартошевича "Szkic dziejów kościoła ruskiego w Polsce"[7], у ній висвітлюється історія церкви до першого поділу Речі Посполитої. Наступною стала праця цього ж автора "Z dziejów unii", опублікована у часописі "Tydzień" у 1877 р.

Помітним є науковий доробок Едварда Ліковського. У 1860 – х роках він був професором церковної історії у Познанському духовному семінаріумі, де викладав церковну історію.

Першою його працею, присвяченою релігійним стосункам стала монографія "Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim"[14]. У ній висвітлено історію церкви на українських землях від часів Київської Русі, власне від прийняття християнства до 1874 року. Книга має яскраво виражену антиросійську направленість, хоч автор проживав у зоні пруського забору земель Речі Посполитої. Він особливо наголошує на тому факті, що русини і moskale (rossyane) є різними народностями. На його думку русини є народом слов'янським, який здавна проживав на просторах між Бугом і Сяном на заході і Дніпром та Окою на сході. Окремі з цих племен, як то новгородці, кривичі, дуліби, древляни, волиняни були спорідненими з тими ж полянами – лехітами, які проживали на берегах Вісли. Москалів же він

вважає фіно-уральсько-монгольськими племенами, які не мають нічого спільного із слов'янами, а лише для омани світу називають себе росіянами[14, s.1].

У згаданій книзі висвітлюються процеси підготовки, укладення та історичної долі уніатської церкви в Україні. На думку Е.Ліковського, на справу церковної унії впливало кілька факторів. Певне значення мала діяльність єзуїтів, які чимало зробили для оздоровлення ситуації у західному костьолі. Цікавими є його погляди на діяльність православних братств, яка була направлена проти погіршення справ у православній церкві. Взірцем для їх організації, на думку Е.Ліковського, послужила організація та діяльність ордену єзуїтів у римо-католиків, які теж своїм завданням ставили подолання розколу і занепаду [14, s.56]. Він вважає, що спочатку братства мали досить обмежене поле діяльності, однак із часом вона активізувалася, особливо після того як король Зигмунт III надав їм привілеї, розширив їх можливості.

Е.Ліковський особливо наголошує на тому, що Берестейський собор 1596 р і унія не були ані справою польського короля Зигмунта III, ані наслідком єзуїтських інтриг, як то говорять деякі польські історики спільно із російськими. Автор зазначив, що Зигмунт III із задоволенням сприйняв звістку про унію, але тиску на православних не чинив. На його думку ідея унії виходила із лав православної церкви в Україні, від її єпископату і світських осіб, у тому числі й князя Костянтина Острозького. Однак, князь пізніше перетворився під впливом агітації Никифора та деяких православних діячів на активного її ворога.

Однак, свої ідеї у цій частині монографії, Е.Ліковський не завжди підтверджує документальним матеріалом. Більш ґрунтовно ці положення були досліджені іншими польськими авторами – К.Левицьким, А.Прохаскою, К.Ходиницьким, про що йтиметься далі.

Е.Ліковський після опублікування цієї першої монографії, продовжив досліджувати історичні долі уніатської церкви на Волині та в суміжних регіонах України. Окрему монографію він присвятив Берестейському собору

1596 р [15]. У ній він висловив подібні думки про процес укладення унії, що і в попередній праці. Доля уніатської церкви на Волині і в інших регіонах України Е.Ліковський продовжив досліджувати у двохтомній праці "Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku" [16; 17]. Праця була написана на конкурс, який у 1875 році оголосило Польське історично-літературне товариство у Парижі з метою "вияснити внутрішні і зовнішні причини занепаду уніатської церкви на Русі і в Литві у XVIII і XIX ст.". Е.Ліковський ретельно опрацював матеріал із цієї проблеми, який був у польських архівах, мав у своєму розпорядженні рідкісні документи, подав обширну бібліографію про історію уніатської церкви.

Основна розповідь у праці охоплює період XVIII і XIX ст. Він зазначив, що Берестейська унія не охопила усіх руських дієцезій. Спочатку до неї не входили Львівська та Перемишльська, а після 1632 р до них приєдналася Луцька, яка була найчисельнішою. Таке роздвоєння тривало до кінця XVII ст. Заслуга об'єднання усіх дієцезій належить польському королю Яну III Собеському. У 1680 р він скликав церковний собор у Любліні, де зібрав усіх єпископів уніатських та дизунітів і змусив їх об'єднатися в одній уніатській церковній організації. Сам автор вважає, що це безперечно робилося насильницьким шляхом з огляду на державні інтереси [16, s.9]. Такий висновок Е.Ліковського на нашу думку суперечить його попереднім поглядам на добровільний характер укладання унії.

На думку Е.Ліковського, головним осередком уніатського костюлу в Польщі була саме Волинь [16, s.125]. Звертає увагу і та обставина, що польський автор кінця XIX ст. вживає на сторінках своїх праць термін "український народ" та як синонім "руський народ" і відрізняє його від російського. Знаходимо у цій праці й нарікання на адресу польських урядів, які недостатньо уваги приділяли зміцненню уніатської церкви і ставилися до неї як мачуха. Автор висловив думку, що якби уряд поставив руське духовенство у правовому і матеріальному відношенні на рівні із латинським, то Польща зберегла б не лише унію але й себе як державу [17, s.259]. Свою

працю він завершує оптимістичною вірою у майбутнє неминуче відродження уніатської церкви в Україні.

До проблеми церковної унії звертався й історик Антоній Прохаска. У розвідці "Z dziejów unii brzeskiej" [18] він поставив завданням дослідити роль східних земель Речі Посполитої в процесі укладання Берестейської унії, зокрема Волині, Львівщини. У цій статті А.Прохаска песимістично й досить емоційно змалював важкий стан, у якому перебувала православна церква на українських теренах, наголосив, що Польща сумлінно виконувала роль передмурівка християнства у Європі [18, s. 522]. А.Прохаска задався проблемою відобразити перебіг подій, внаслідок яких була укладена унія, зрозуміти причини протестів проти неї з боку православних. Він однозначно стверджує, що ініціатива унії виходила не від церкви і не від костьолу, а щонайперше від князя Костянтина Острозького, який заявив у листі до папи Григорія XIII, що готовий життя покласти за унію [18, s. 536]. Князь був чоловіком заможним, гарячим патріотом вітчизни (автор не уточнив якої, очевидно Речі Посполитої), самовіддано працював над зміцненням православної церкви. Але він не був чоловіком віри і на потребу унії дивився з політичної точки зору та із власних амбіцій [18, s. 536]. К.Острозький виношував плани поєднати із Римом разом і Московську церкву. Таку позицію волинського князя історик називає небезпечною, він кожної миті міг перетворитися на противника об'єднання церков, що й сталося пізніше.

На думку дослідника більше користі для укладення унії принесла діяльність православних братств, які були засновані за зразком подібних утворень у римському костьолі.

Свій погляд на проблему Берестейської унії запропонував Казимеж Левицький. У брошурі "Geneza idei unji Brzeskiej" [12] він дослідив розвиток ідеї церковної унії православної церкви із римо-католицькою. За його твердженням така думка вийшла із кіл римської нунціатури у Речі Посполитій. Вона зародилася у 70-х рр XVI ст., найбільш активними її провідниками були Гербест, Скарга, Поссевін, але їх діяльність

обмежувалася магнатськими сферами і не зачіпала широких мас православного люду. Лише у 80-х роках того ж століття ідея унії на основі компромісу щодо обрядів та традицій отримує верх над вербуванням поодиноких людей.

К.Левицький вважає, що унія була політичною проблемою і проводилася на основі політичних розрахунків. Основними причинами її укладання були невідповідні стосунки в середині православної церкви і її залежність від Туреччини. Особливу увагу автор звернув на складну позицію князя Костянтина Острозького. На думку К.Левицького, К.Острозький задумувався над важким станом православної церкви і шукав шляхи його покращення. Тому він погодився у 70 –х рр вести перемовини із папськими нунціями на теми унії, але носили вони теоретичний характер. Князя більше турбували проблеми забезпечення вчителями Острозької Академії. Однак, на думку дослідника, католицькі сфери надто оптимістично сприймали позицію князя Костянтина, такі розмови ні до чого не зобов'язували і переговори були припинені після 1585 р.

У наступній розвідці "Sprawa unji kościoła wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej" [13] він дослідив справи унії від XVI ст. і до поділів Польщі. Тут він висловив твердження, що унія православ'я із Римом була шкідливою для Речі Посполитої. Тодішнє суспільство не зрозуміло у чому полягає спільність політичних інтересів Польщі та римської курії. У даному випадку інтереси Риму не узгоджувалися із державними інтересами Речі Посполитої.

Унія православної церкви із римо-католицькою не стала ані предметом зацікавленості тогочасного польського суспільства, ані якимось суттєвим фактором у внутрішній політиці держави. На такий стан речей вплинуло ряд моментів. По перше це проблеми, пов'язані із розвитком Люблінської унії, необхідність оборони держави з усіх напрямків, але головну роль відіграла, на його думку, релігійна індіферентність суспільства. Уніатів привабила до унії надія на підтримку їх прагнень з боку римо-

католицького духовенства. Але така підтримка була дуже слабкою, вони зіткнулися із ворожим ставленням з їх сторони. Унію трактували як перехідну стадію до римо-католицизму і католицьке духовенство очікувало, щоб такий перехід відбувся швидше. На думку К. Левицького, унія ніде і ніколи не мала глибокого коріння в українському суспільстві.

Тобто погляд К.Левицького на справи уніатської церкви більш критичний і скептичніший, аніж у його попередників, зокрема у Е. Ліковського. У своїх працях він теж головну увагу приділив процесам, які відбувалися на території Волині. Загалом усі польські автори у своїх дослідженнях унійних процесів головну увагу приділяли волинському регіону. На їх думку тут відбувалися найбільш важливі і вирішальні події, проживали і діяли ключові особистості унійних процесів (князь Костянтин Острозький, єпископи Іпатій Потій, Кирило Терлецький, та інші).

До проблеми релігійних стосунків зверталось чимало польських авторів. Головну увагу вони звертали на об'єднання церков, комплекс інших проблем лишався в тіні. На маргінесах полишалася політична її сторона, зокрема ставлення польських королів до релігійних стосунків у Речі Посполитій. А політика кожного правителя у цьому відношенні мала свою специфіку. Проблемі ставлення Зигмунта Августа до православної церкви за період 1544 – 1572 рр присвятив своє дослідження Казимеж Ходиницький [8]. На його думку правління цього короля заслуговує на особливу увагу через те, що у цей час відбулося ряд змін у правових та релігійних стосунках Речі Посполитої, які стосувалися й Волині.

У названій статті автор досліджує кілька питань внутрішньої політики Зигмунта Августа, які мають певний стосунок до релігії. Він стверджував, що король Зигмунт Август не робив ніяких кроків до об'єднання церков. Хоча у часи його правління така думка побутувала у літературі. Ці розмови велися толерантно, без ворожнечі і зневаги до православних. Як приклад він наводить твори єзуїта Гербеста, який гостро виступав проти протестантів – євангеліків, зате дуже приязно відгукувався про русинів.

Саме у творах Гербеста вперше з'являється ідея унії православної та католицьких церков у межах Речі Посполитої. Письменник дуже оптимістично дивився на цю справу і не вбачав жодних труднощів на шляху її укладення, він висловлювався за надання грецькому віросповіданню значних свобод. Однак такі ідеї Гербеста не знайшли відгуку в тогочасному польському суспільстві.

Головною засадою внутрішньої політики Зигмунта Августа було намагання зберегти окремішність руської церкви і сприймати її рівною із католицьким костьолом, тому й не помітно за часів його правління унійних потуг. Єдине, виходячи із політичних міркувань, король намагався обмежити контакти української церкви із московським духовенством. Все ж у цій частині статті твердження К.Ходиницького виглядають більш емоційно, аніж науково доказовими. Тези про добродійне ставлення Зигмунта Августа він не підкріплює фактичними доказами.

Важливим є п'ятий її параграф під назвою "Geneza ograniczeń i równouprawności schyzmatyków", у якому автор досліджує чотири документи епохи Зигмунта Августа, двома із них обмежувалися права православних обіймати певні уряди у Великому Князівстві Литовському. Дослідник вважає появу цих документів наслідком внутрішньої боротьби магнатів Великого Князівства Литовського за доходні, вигідні у матеріальному відношенні, посади. Православні вельможі у тому числі й з Волині теж не стояли осторонь таких змагань. У часи Зигмунта Августа це відбувалося між литовським родом Радзивіллів та потужним православним сімейством Горностаїв. К.Ходиницький дійшов висновку, що обмеження стосувалися території власне Литви і не поширювалися на Волинь, Київщину [8, s. 105]. Православних не допускали лише на посади Віленського і Троцького воєводств, та на ті засідання Рад ВКЛ, де обговорювалися важливі справи зовнішньої політики. Такі обмеження, на думку К.Ходиницького впливали не із релігійних а з політичних міркувань, через побоювання за симпатії руських магнатів до православної Москви [8, s. 110]. К.Ходиницький

зазначає, що на ці посади не допускалися й католики, котрі походили з-поза території Литовського князівства. Тобто це було проявом місцевого сепаратизму, щось подібне до лозунгу Литва для литовців.

Особливу увагу К.Ходиницький приділив аналізу наступних документів з часів Зигмунта Августа – це привілеї видані королем у 1563 та 1568 рр, якими православні зрівнювалися у правах із католиками в межах Корони. Історик відкинув думку, яка раніше панувала в історіографії, що ці документи були наслідком поширення ідей реформації і старань протестантів. Автор звернув увагу, що у згаданих привілеях йдеться лише про представників "грецької віри" і не йдеться про інші віросповідання.

Проаналізувавши тодішні реалії внутрішньої та зовнішньої політики Зигмунта Августа, він дійшов висновку, що поява цих документів була зумовлена планами Зигмунта Августа по підготовці Люблінської угоди 1569 р. Головною причиною видання привілеїв для православних було бажання короля полегшити справу укладання унії між Литвою і Польщею. Положення привілеїв були спрямовані на те, щоб розвіяти підозри про можливі переслідування у складі нового державного утворення, тому слід було ліквідувати різницю між литовським і руським суспільством. Оскільки національна різниця між руською та литовською шляхтою уже на той час зникла, лишалася лише різниця у віросповіданні. Проголошені у 1563 і 1568 рр привілеї і покликані були усунути цю перешкоду на шляху укладання Люблінської унії [8, s. 122].

К.Ходиницький стверджував, що характерною рисою релігійної політики Зигмунта Августа щодо православного населення Волині, Київщини були державні інтереси. Для нього була характерною повна індиферентність й толерантність у релігійних поглядах [8, s. 131].

К.Ходиницький задається й питанням, а чи було таке формальне зрівняння у правах реальним у житті Литви. На його думку відповідь про це дало саме життя. Безрезультатність намагань об'єднати дві церкви засвідчила Берестейська унія, яка лише загострила відносини між віровизнаннями. На

його думку, сумнівним виглядає припущення, що якби Зигмунт Август розпочав старання про унію церков, то це дало б позитивний результат. Руські князі, які устами Вишневецького на Люблінському сеймі домагалися гарантій релігійних свобод, ніколи б не допустили об'єднання двох церков. Церковна унія за часів Зигмунта Августа була неможливою [8, s. 134].

Історик поділяв думку Л.Кубалі, який, проаналізувавши перебіг переговорів про об'єднання церков, зазначив безрезультатність усіх засобів ужитих при цьому. На думку Л.Кубалі, жадати від русинів, греків, москалів релігійної унії, то всерівно що жадати від них змінити свою національність.

Помітною постаттю серед польських дослідників історії волинського регіону другої половини XIX – початку XX ст. був Ян Марек Гіжицький. Йому належить низка розвідок релігійних проблем минулого Волині. Науковий доробок Я. Гіжицького був проаналізований автором цієї статті у окремій публікації [6].

Цікаві зауваження про долю і стан уніатської церкви на Волині на зламі XVIII – XIX ст. зробив Людвік Денбіцький у статті про історію Кременецької гімназії. Автор зазначив, що завдяки діяльності митрополита Сестринцевича на початку XIX ст. від спілки із Римом було насильно відірвано кілька мільйонів місцевого сільського люду. Цей факт суспільство сприйняли із дивною байдужістю, яку можна пояснити загальною релігійною індиферентністю та давньою занедбаністю унії з боку місцевої шляхти [9].

Матеріали до становища римо-католицької церкви на Волині у другій половині XIX ст., власне після Січневого повстання опублікував Мар'ян Токажевський [19]. Автор оглянув стан католицької церкви у той час, основну увагу звернув на утиски, які вона зазнала з боку царизму, і, очевидно, ставив метою викликати співчуття до католиків. Брошура містить перелік священнослужителів найбільших храмів, список костьолів переданих православній церкві у Луцькій, Житомирській та Кам'янецькій дієцезіях. Є також матеріал про стан духовних католицьких шкіл. Автор не задавався завданням глибоко досліджувати процеси, з якими зіткнулася католицька

церква на теренах Волині у другій половині XIX ст. Все ж вона може бути використана краєзнавцями як джерело для вивчення тих явищ.

Помітним дослідником історії церкви католицької та православної в середньовічній Речі Посполитій наприкінці XIX – початку XX ст. був Ян Непомуцен Фіялек, професор спочатку Львівського, пізніше Ягеллонського університетів, ректор Львівського університету (1903/1904 рр), історик церкви та канонічного права у Речі Посполитій. Дотримуючись гасла, що костьол не боїться правди, поряд із іншими істориками висвітлював історію римо-католицької церкви в Польщі відповідно до документів, з усіма слабостями духовних ієрархів та помилками церковних влад. Такий нестандартний підхід до висвітлення церковної історії викликав чимало критики на його адресу. Більшість праць він написав на основі рукописних джерел, його праці містять чимало джерельних відомостей не лише із досліджуваних проблем, але й дотичних до них [20]. З-поміж інших вивчав архіви та бібліотеки університетів Болоньї, Падуї, Риму з метою виявлення там свідчень про навчання вихідців із польських земель. Працюючи над церковною історією, зацікавився й справами православної церкви на литовсько-руських землях Речі Посполитої, вивчення історії якої розпочав іще будучи професором Львівського університету. Наслідком таких зацікавлень стали розвідки про єпископства східної церкви не теренах Русі й Литви до середини XIV ст., виконані на основі архівних першоджерел.

Деякі його статті на цю тематику опубліковані на сторінках «Kwartalnika Historycznego». Для нас важливими є його дослідження історії православної церкви на теренах Західної України – Волині, Галичини, Перемишльщини. Привертає увагу його стаття "Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich" [10]. Ця розвідка написана на підставі рукописних матеріалів Паризької та Ватиканської бібліотек. Вона присвячена історії Галицької митрополії, заснованої князем Юрієм I у 1303 р.

Для територіального означення цієї єпархії автор вживає термін Мала Русь, на відміну від Великої Русі, яка охоплювала й землі Московської держави. Він вказує що єпископства, які tworили Галицьку митрополію – Галич, Володимир, Хелм, Перемишль, Луцьк, Турів – тоді іще називалися волинськими [10, s. 506]. На його думку заснування митрополії було викликано політичними причинами, намаганням дистанціюватися від Київської митрополії, яка підпала під вплив Московських князів. А скасування Галицької митрополії Константинопольським патріархом у 1347 р стало першою перемогою Москви коштом польсько-литовської Русі. Згадані вище єпископства Галицької митрополії були повернуті під владу Київського митрополита, резиденція якого була перенесена до Москви [10, s. 506].

Продовженням названого дослідження Я.Фіялека є наступна його стаття "Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy wieku XIV na podstawie źródeł greckich" [11]. У ній він розглянув первісний устрій та ієрархічні стосунки у середньовічних православних єпархіях на Русі.

Автор наголосив, що Південно-Східна Русь (Волинь та суміжні території) була тим полем, на якому зітнулися впливи двох світів і церков, які різнилися між собою дещо віруванням, трохи більше обрядовістю, а найбільше духом і культурою. У названій статті він звернув увагу на стосунки руської церкви з її Константинопольськими зверхниками, проаналізував ставлення Царгороду і Москви до віруючих на українських землях. Назвав їх політику щодо православних на теренах Волині й інших південно-руських земель опортуністичною, яка не принесла слави ні їм ні тій справі, служити якій вони були покликані.

Таким чином бачимо, що Я.Фіялек дивився на справи православної церкви з політичної точки зору і пояснював церковні процеси обставинами політичного життя руських земель. У його відгуках про православну церкву на Волині, Галичині та інших русько-українських землях не знаходимо ворожості чи то зневаги. Негативну оцінку він дає лише політиці константинопольських та московських зверхників православної церкви,

вважаючи що вони не виконали свого історичного покликання, що у їх діях переважали або матеріальні або політичні мотиви. З особливою повагою він пише про єпископства Галицької митрополії, які поширювали свою діяльність на Волинь, Галичину, Перемишльщину, Холмщину.

Деякі праці Я.Фіялека лишилися в рукописах, їх планувало видати у 1930-х рр Волинське Товариство Приятелів Наук у Луцьку та Волинський Інститут Науковий при Кременецькому ліцеї. Рукописи цих праць нині зберігаються у Державному архіві Рівненської області [1; 2; 3; 4].

Отже, можемо констатувати, що польські дослідники приділили чимало уваги вивченню релігійних процесів на теренах Волині. З-поміж релігійних проблем польських авторів переважно приваблювала тема укладення унії православної та римо-католицької церков. До неї так чи інакше зверталися усі дослідники, котрі вивчали історію релігії у Речі Посполитій. Польські автори зазначають, що головним театром розвитку унійних процесів була Волинь, що знайшло вираження у діяльності волинського князя К.Острозького, єпископів І.Потія, К.Терлецького. Більшість істориків, окрім Е.Ліковського тлумачать ці процеси із політичних міркувань польського суспільства, у більшості праць наголошується що унія завдала більше шкоди аніж користі польським державним інтересам, не принесла вона користі й руському/українському суспільству. Думки, які містяться у працях польських дослідників цієї проблеми мають бути враховані українськими істориками у дослідженнях цієї непростой теми.

Джерела і література

1. Держархів Рівненської обл., ф. 160, оп.1, Спр. 49. Рукопись доктора Фіялек Яна о возникновении Волынских епископств вначале XIV – XV веках., 67 арк.;
2. Держархів Рівненської обл., ф. 160, оп.1, Спр. 50. Рукопись об основании Хелмского и Волынского епископства во Владимире Ягеллой и Витольдом. Привилей Ягеллы епископству Хелмскому., 66 арк.;

3. Держархів Рівненської обл., ф. 160, оп.1, Спр. 51. Матеріали по истории организации Волынского Епископства в 1400 году., 127 арк.;
4. Держархів Рівненської обл., ф. 160, оп.1, Спр. 71. Переписка с попечителем Кременецкого лицея, с библиотекой Польской Академии Художеств и с Волынским Обществом Друзей Наук о проведении заседаний по изданию работы Я.Фиялка «О началах епископств Владимирского и Хелмского» и проведение работ по сбору материалов по библиографии Волыни., 95 арк.
5. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – першої половини XVII ст.) / Михайло Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.
6. Ярмошик І. Волинезнавчі дослідження Яна Марека Гіжицького (1844 – 1915 рр) // Часопис Української Історії. – Випуск 18. – Київ, 2010. – С.94 – 99.
7. Bartoszewicz J. Szkic dziejów kościoła ruskiego w Polsce. // Przegląd Poznański. – 1863.
8. Chodyncki K. Geneza równouprawienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschódniego. // PH. – T. XXII. – Warszawa, 1919 – 1920. – S. 54 – 135.
9. Dębicki L. Tadeusz Czacki i szkoła Krzemieniecka. // Biblioteka Warszawska. – 1885. – T. I. – S. 70.
10. Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich // KH. – 1896. - R.X. – S. 487 – 521.
11. Fijałek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy wieku XIV na podstawie źródeł greckich. // KH. – 1897. - R.XI. – S. 1 – 63.
12. Lewicki K. Geneza idei unji Brzeskiej. – Lwów, 1929. – 141 s.
13. Lewicki K. Sprawa Unji Kościoła Wschódniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1934. – 41 s.
14. Likowski E. Historya unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim. – Poznań: M.Leitgeb i S – ka, 1875. – V, [2], 287 s.

- 15.Likowski E. Unia brzeska (r.1596). – Poznań, 1896. – 450 s.
- 16.Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Wyd . 2 – Warszawa – Kraków, 1906. – Cz. 1. – XIV, IV, 277 s.
- 17.Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Wyd . 2 – Warszawa – Kraków, 1906. – Cz. 2. – 311, IV s.
- 18.Prochaska A. Z dziejów unji brzeskiej. // KH. – 1896. – R. X. – S. 522 – 577.
- 19.Tokarzewski M. Przyczynek do historii męczeństwa kościoła rzymsko-katolickiego w diecezjach Kamienieckiej i Łucko-Żytomirskiej (1863 – 1930). – Łuck: w drukarni Kurji Biskupiej, 1931. – 56 s.
- 20.Vetulani A. Ks. Jan Fijałek, historyk kościoła Polskiego (1864 – 1936) // Portrety uczonych polskich. 51 sylwetek humanistów./ Wybor A.Biernackiego. – Kraków: wydawnictwo Literackie, 1974. – S. 167 – 181.